

DENİZLİ'NİN İLÇELERİNDEN ÇARDAK'IN İDARİ SERÜVENİ: DENİZLİ'YE BAĞLANMASI VE İLÇE HALİNE GELMESİ

Yard. Doç. Dr. Tahir KODAL*

ÖZET

Çardak, Büyük Menderes Vadisi'ni takip eden tarihî yol üzerinde bulunmaktadır. Günümüzde Çardak'ın batı ile olan ulaşımını Denizli-Aydın-İzmir karayolu, doğu ile olan ulaşımını ise Afyon-Isparta-Burdur karayolu sağlamaktadır. Çardak, Batı Toroslardaki göller bölgesine dahildir ve buranın coğrafi özelliklerini yansıtır. Roma İmparatorluğu'nun yönetiminde kaldıktan sonra Çardak, 1207'de Anadolu Selçuklu Devleti'ne katılmıştır. Daha sonra da 1429 yılında Osmanlı Devleti'nin yönetimi altına girmiştir. Anadolu'da Mustafa Kemal (Atatürk) önderliğinde Millî Mücadele'nin başlamasından ve TBMM'nin açılmasından sonra Denizli 31 Mayıs 1920'te Aydın'dan ayrılarak bağımsız sancak haline getirilmiştir. Bu düzenlemede Çardak, Hanbat ovasındaki diğer yerleşim yerleriyle birlikte Afyon ili sınırları içerisinde ve Dinar ilçesine bağlı olarak kalmıştır. Ancak, Çardak resmî anlamda Afyon'a bağlı olmakla birlikte, coğrafi konumu, sosyal ve ekonomik ilişkileri nedeniyle yüzü hep Denizli'ye dönük olmuştur. Bu nedenle Çardak, iktidardaki Şükrü Saraçoğlu hükümeti tarafından 12 Aralık 1944 tarihinde Denizli'ye bağlanmıştır. Çardak, etrafındaki köylerle birlikte Honaz Nahiyesi'ne bağlandıktan ve belli bir süre buraya bağlı kaldıktan sonra, Hanbat Ovası'ndaki yerleşim yerleri içerisinde merkezî konumda bulunan Bozkurt Nahiyesi'ne bağlanmıştır. Fakat, Çardak sahip olduğu özellikler nedeniyle giderek büyümüş ve 1 Nisan 1958 tarihinde ilçe haline gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Denizli, Çardak

ABSTRACT

The town of Çardak is located on the ancient road that goes along the Great Menderes Valley. Today, Çardak's connection to East is carried out by the Afyon-Isparta-Burdur free way and to West is by the Denizli-Aydın-İzmir free way. The town belongs to the Lakes region in the Western Taurus and it reflects the geographical characteristics of that region. After the Roman administration Çardak was added to the Anatolian Seljuk State in 1207. Under the leadership of Mustafa Kemal Atatürk, after the beginning of the National Struggle and opening of the Grand Turkish National Assembly, breaking away from Aydın, Denizli became an independent sanjak on May 31, 1920. Meanwhile, Çardak, with some other residential places in the Hanbat Lowland, had remained within the borders of the city of Afyon belonging to the town of Dinar. Even though Çardak was a part of Afyon officially, because of its geographical location, social and economic relations Çardak had always its face turned towards Denizli. For that reason it was joined to Denizli by the Şükrü Saraçoğlu administration on December 12, 1944. Together with the surrounding villages it was first joined to the township of Honaz; later on, it joined to the township of Bozkurt which was more centrally located among other residential areas in the Hanbat Lowland. However, because of its own characteristics Çardak grew gradually and became a town of its own on April 1, 1958.

Key words: Denizli, Çardak

GİRİŞ

Çardak'ın Denizli'ye bağlanması ve ilçe haline gelmesi hakkında bilgiler vermeden önce, Çardak'ın adının kaynağından, coğrafi durumundan ve kısa tarihinden bahsetmekte yarar vardır.

Çardak adının kaynağı; Çardak adının kaynağını ilk olarak Maymun Dağı'nın eteğine, Acı Göl'ün üzerine bugünkü Afyon sınırına gelen ve yerleşen Türklerin yaşam şekli belirlemiştir. Burada yaşayan Türklerin geçim kaynağını hayvancılık oluşturmuştur. Bu nedenle hayvancılıkla uğraşan Türkler hayvanlarını güneş ışığından korumak amacıyla evlerinin ön ve yan taraflarına “Çardak” denilen gölgelikler yapmışlardır. Bu nedenle çevredeki yerleşim yerlerinde yaşayanlar buraya “Çardaklı Köy” adını vermişlerdir. Böylece bu küçük yerleşim yerinin adı “Çardaklı Köy” olarak kalmıştır. Daha sonra yani; bugünkü yerleşim yerine heyelan, deprem gibi sebebi bilinmeyen bir nedenle gelindiğinde “Çardaklı Köy”deki köy ibaresi kaldırılarak,¹ “Çardak” adı kullanılır olmuş ve günümüze kadar gelmiştir.

* Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ Çardak Şoförler, Esnaf ve Küçük Sanatkarlar Odası (ÇŞEKSO), Çardak Çevre Rehberi, Çardak, 1996, s. 14.

Çardak'ın coğrafi konumu; Denizli il merkezine elli sekiz kilometre uzaklıkta olan Çardak'ın doğusunda Afyon'un Dazkırı ilçesi, batısında Bozkurt, kuzeyinde Çal, güney doğusunda Başmakçı, güneyinde ise Burdur'un Yeşilova ilçesi yer almaktadır. Çardak, İzmir-Menderes Vadisi'ni takip eden tarihî yol üzerinde olması nedeniyle hem geçmişte, hem de günümüzde ulaşım problemi yaşamamıştır. Günümüzde Çardak'ın batı ile olan ulaşımını Denizli-Aydın-İzmir karayolu, doğu ile olan ulaşımını ise Afyon-Isparta-Burdur karayolu sağlamaktadır.

Çardak, Batı Toroslarda yer alan göller bölgesinde bulunup, buranın bütün coğrafi özelliklerini yansıtır. İlçe merkezinin denizden yüksekliği 850 m'dir. İlçe topraklarının yüzölçümü ise 235.867 km² olup, arazisi de 4. Zamana ait alüvyon tabakalarından meydana gelmiştir. Yer yüzü şekilleri itibari ile düz ve sade bir yapıya sahiptir. Güneyde Söğüt sıra dağları ile kuzeyde Maymun dağları yer almaktadır ve yüksekliği 1733 m'dir.² Güneydeki Kültü dağı ile Maymun dağı arasında yer alan ve "*Hanbat* Ovası*" olarak bilinen ova Çardak'ın en büyük ovasıdır. Yaklaşık elli bin hektarlık bu ovada bir akarsu yoktur. Ancak, kuzeydeki Maymun dağından çıkan kaynak sularının oluşturduğu dereler kapalı havza durumunda olan Acı Göl'e dökülmektedir. Bu nedenle, Acı Göl Çardak'ın en büyük gölüdür. Yüzölçümü 156 kilometrekare olan ve Batı Toroslarda oluşmuş depresyonlar içinde yerleşmiş göllerden biri olan bu gölde suyun tuzlu ve acı olmasından dolayı canlı yaşamamaktadır. Yaz aylarında sularının büyük bir bölümünü kaybeden bu gölün derinliği ise 1 veya 2 metredir. Çardak, Akdeniz iklimi ile karasal iklimin geçiş bölgesinde bulunması nedeniyle yazları sıcak ve kurak kışları ise soğuk ve yağışlıdır. Çardak'ta sıcaklık kışın -10 dereceye düşebildiği gibi yazın da 40 dereceye kadar çıkabilmektedir. Konveksiyonel yağışların çok fazla görüldüğü Çardak'ta yıllık yağış ortalaması 533 mm'dir. Çardak'ın 2000 yılı nüfus sayımına göre toplam nüfusu 11.236, merkez kasaba nüfusu ise 5.649'dur.

Çardak'ın tarihçesi; Çardak'ta bilinen en eski yerleşim birimlerinden biri olan Gavur Kalesi, ilçenin kuzeyindeki Anava (Acı Göl) ve Hanbat (Çardak) ovasına hakim bir tepe üzerinde kurulmuştur. Savunması çok kolay, ele geçirilmesi çok zor olan dik bir tepe üzerinde kurulmuş olan bu kalenin kimler tarafından, hangi tarihte kurulduğu hakkında, arkeolojik çalışmalar yapılmadığı için sağlıklı bilgilere sahip değiliz. Ancak, eldeki bulgular bu kalenin Roma İmparatorluğu zamanında yapıldığı hakkında fikir vermektedir. Çardak'ta Romalılar tarafından kurulan ve bir kasaba büyüklüğünde olan Anava hakkında kesin bilgiler yoktur. Bu antik Anava şehrinin tarihî yol üzerinde Anava (Acı Göl) kenarında olduğu Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde dile getirilmekle birlikte, bu şehrin Maymun dağının eteğinde mi, yoksa Başmakçı tarafında gölün başlangıç noktasında mı, ya da Gemiş, Gölcük tarafında mı olduğu konusunda tam bir araştırma yapılmamıştır.³ Bu konu arkeolojik çalışmalar sonrasında aydınlatılabilecektir.

Denizli'de Türkler ilk defa 1070 senesinde görünmeye başlamışlardır. Selçuklu Sultanı Alparslan'a karşı isyan eden Selçuklu beylerinden Erbasganoğlu'nu yakalaması için görevlendirilen Afşin Bey asi Selçuklu beyini bulamayacağını anlayınca, süratle batıya doğru hareket ederek, zamanın büyük ve gelişmiş şehri Honaz'ı fethetmiştir (1070). Bu arada Denizli ve çevresi de Kutalmışoğlu Süleyman'ın maiyetindeki beyler tarafından fethedilmiştir.⁴ Ancak, bu fetih kalıcı olmamıştır. Denizli ve çevresi Bizanslılarla Türkler arasında 12.yüzyılın ortalarına kadar sürekli olarak el değiştirmiştir. Anadolu'nun Türkleşmesi açısından büyük öneme sahip olan 1176 yılındaki Miryakefalon (Kumdanlı) Savaşından sonra Türkmenler, Denizli sınırına yayılmışlardır.⁵ Bu tarihten itibaren Türk hakimiyeti, Denizli'nin doğu kısımlarında yerleşmeye başlamış ve devam eden tarihlerde ise Denizli çevresi Bizanslılar eliyle tahrip edilerek Türk hakimiyetine geçiş çabuklaştırılmıştır.

² "*Denizli*", **Türkiye İller Ansiklopedisi**, Cilt:I, İstanbul, 2005, s.319-320.

*Osmanlı dönemi Türkçesinde "*Han-ı Abâd yani gelişmiş, müreffeh, büyük han*" anlamına gelen Arapça tamlama, halk tarafından Türkçe'nin kuralı çerçevesinde Türçeleştirilmiş ve günümüz Türkçesi ile söylenir olduğundan, bundan sonra Hanbat olarak kullanılacaktır.

³ ÇŞEKSO, a.g.e., s.15-16.

⁴ Tuncer Baykara, **Denizli Tarihi (1070-1429)**, II. Kısım, İstanbul, 1969, s.13.

⁵ Tuncer Baykara, a.g.e., s.20-21.

Çardak'ın fethedilmesi de bu süreçte gerçekleşmiştir. Bizans ordusunun Burdur'u ele geçirmesi ve Isparta yakınlarına kadar ilerlemesi üzerine Selçuklu Sultanı, Osman Bey ve Hüsamet'in Bey komutasındaki bir orduyu bölgeye göndermiştir. Bunların komutasındaki Türk birlikleri Satırlar, Karaağaç (Acıpayam) Ovası, Karaatlı, Gençali ve Çivril Gümüşsuyu Kasabası sınırları içerisindeki Düzbel'i, Bayındır, Gölcük, Beylerli, Cumalı, Köpekbeli ve Çambaşı Köyü fethedilmiştir. Buraların ele geçirilmesinden sonra Mahmut ve Seyyid Bey komutasındaki Türk birlikleri Hanbat (Çardak) Ovası'nı Bizanslılardan tamamen temizledikten sonra, Bozkurt üzerinden Baklan'a doğru hareket etmişler, sonra da Çivril ve Çal bölgesinin fethine girişmişlerdir.⁶ Böylece bu dönemde Çardak Türklerin eline geçmiştir.

Denizli dolayısıyla Çardak, Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra Bizanslıların eline geçmekle beraber diğer Türkmenlerin de yardımıyla, 1207'de Anadolu Selçuklu Devleti'ne kesin olarak katılmış ve vali olarak Esede'd-din Ayaz atanmıştır.⁷ Çardak'ın da içinde bulunduğu Denizli ve çevresinin Anadolu Selçuklu Devleti'nin eline geçmesiyle Türkleri yenilgiye uğratarak, Anadolu'dan atmak ve Hıristiyanlık için önemi büyük olan Kudüs'ü ele geçirmek amacıyla yapılan haclı seferleri sırasında Çardak, Büyük Menderes Vadisi'ni takip eden tarihî yol üzerinde bulunması nedeniyle, II. Haçlı Seferi (1147-1148) sırasında Türk-Haçlı mücadelelerinin yaşandığı bir yer olmuştur.⁸ Anadolu Selçuklu Devleti'nin 1243 Köseadağ savaşında Moğollara (İlhanlılar) yenilmesiyle birlikte Denizli ve yine Çardak, bağımsız davranmaya başlayan Türkmenlerin yönetimine geçmiştir.⁹ Türkmenler beyleri arasındaki ihtilafları iyi değerlendiren İlhanlılar tarafından, Ali Bey Denizli'ye "bey" ¹⁰ olarak atanmıştır.

Denizli ve çevresindeki Türkmen beylerinin zayıf durumlarından faydalanan Germiyan Oğulları, Denizli ve çevresini yine aynı şekilde Çardak'ı 1288'de yönetimleri altına almışlardır. Germiyan oğulları Beyliği, Kütahya merkez alınarak kurulmuş, İç Batı Anadolu'da geniş bir alanı kaplamıştır. Bu nedenle, Denizli ve çevresi de Germiyan oğullarına bağlı İnançoğullarının denetimi altında kalmıştır.¹¹ Germiyan oğullarının Denizli ve çevresindeki egemenliği, Germiyan oğullarının Osmanlı Devleti'ne ilk olarak bağlandığı 1391 yılına kadar devam etmiştir. Anadolu Selçuklu Devleti'nin çöküşünden sonra, Anadolu'da başlayan karışıklıklar 14. yüzyılın ortalarına kadar sürmüştür. Osmanlı Beyliği'nin 1299 yılında kurulması ve güçlenmeye başlamasıyla, Anadolu'nun tümünde değilse bile önemli bir bölümünde bağımsız beylikler ortadan kalkmaya, siyasal ve sosyal ortam, bütünlük kazanmaya başlamıştır.¹²

Osmanlı Beyliği'nin büyüüp "gaza politikası" ile güçlenmesi ile birlikte, Anadolu'nun siyasal birliği konusunda da çalışmalar başlatılmıştır.¹³ Bu çalışmalar sonunda Denizli'nin de içinde bulunduğu Kütahya sancağı evlenme yolu ile Osmanlı topraklarına katılmıştır. I. Murat'ın 1389 yılında Kosova savaşında öldürülmesinden sonra Denizli ve çevresi Karamanoğulları başta olmak üzere diğer beylikler tarafından işgal edilmiştir. Fakat Yıldırım Bayezit, Candaroğlu Süleyman Paşa'nın da yardımıyla, Denizli'yi 1391 yılında fethetmiş,¹⁴ böylece şehir ilk defa Osmanlılara geçmiştir. Yıldırım Bayezit'in yenilgisiyle sonuçlanan Ankara savaşından sonra Denizli, önce Timur tarafından, daha sonra da Timur'un Anadolu'yu terketmesiyle, Germiyan oğullarınca 1403 yılında egemenlik altına alınmıştır.¹⁵ Böylece Denizli'deki ilk Osmanlı hakimiyeti sona ermiştir. Fakat, Denizli üzerindeki Germiyan egemenliği önce 1411'de Karamanoğullarınca, sonra da 1429 yılında Osmanlılarca ikinci kez ortadan kaldırılmıştır. Bu tarihten itibaren Denizli ve çevresi dolayısıyla Çardak, Cumhuriyet dönemine kadar Osmanlı Devleti'nin yönetimi altında kalmıştır.

⁶ Tuncer Baykara, a.g.e., s.20-21.

⁷ Kemal Şakir, **Denizli Tarihi**, İstanbul, 1927, s.20.

⁸ Tuncer Baykara, a.g.e., s. 19.

⁹ Kemal Şakir, a.g.e., s. 20-21

¹⁰ Erdoğan Merçil, **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, Ankara, 1993, s.308.

¹¹ M. Çetin Varlık, **Germiyan Oğulları Tarihi (1300-1429)**, Ankara, 1974, s.19.

¹² Paul Wittek, **Osmanlı Devletinin Doğuşu ve Oğuz Beyleri**, (Çev. Fahriye. Arık), İstanbul, 1947, s.83.

¹³ Fuad Köprülü, **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, Ankara, 1991, s. 87-88.

¹⁴ Tuncer Baykara, a.g.e., s.41.

¹⁵ Tuncer Baykara, a.g.e., s.41.

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nı kaybetmesi ve Mondros Mütarekesi'ni imzalamasından sonra, Türk toprakları emperyalist devletler tarafından Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesi gerekçe gösterilerek işgal edilmiştir.¹⁶ Bu nedenle, Türk milleti Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde Kurtuluş Savaşı'nı başlatmıştır. Yunanlılar İngilizlere vermiş olduğu sözü tutmak, “*Şark Meselesi*”^{*} ni yani Türk sorununu çözüme kavuşturmak ve kendi rüyalarını gerçekleştirmek amacıyla, Denizli'nin Buldan v.b. yerlerini yani Kuzey-Batı taraflarını barbarca kendi yönetimleri altına almışlardır.¹⁷ Ancak, Denizli Merkez de dahil olmak üzere Çardak Yunanlılar tarafından işgal edilmemiştir. İşgal edilmemesine rağmen Çardak da Denizli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti'ne her türlü desteği vermiş ve Millî Mücadele'de Mustafa Kemal ve arkadaşlarının yanında yer almıştır.

A-ÇARDAK'IN DENİZLİ'YE BAĞLANMASI

Çardak'ın Denizli'ye bağlanması konusunu açıklamadan önce Çardak'ın da içinde bulunduğu Denizli'nin idare tarihi üzerinde durmakta yararlar vardır. Antik coğrafyaya göre büyük bir kısmı Frigia; güney batısındaki bir kısım yeri de Karia kıtaları üzerinde bulunan Denizli toprakları, Bizanslılar devrinde *Anatolica theması*^{*} na dahil olmuştur. Bizanslıların yönetiminde bulunan Denizli'ye Türklerin gelmeye başlamasıyla (1075) bu idarî birimde parçalanmalar meydana gelmeye başlamıştır. İkinci Türk fethi sırasında da “*uç vilayeti*” konumuna gelmiştir.¹⁸

XIII. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Selçuklu. uç vilayeti olan Denizli, “*Ladik Serleşkerliği*” haline getirilmiştir. Denizli Serleşkerliği'nin ilk valisi hakkında kesin bir bilgi yoktur. Denizli Vilayeti'nde yönetimin başı olarak, sırasıyla Seyfeddin Karasungur, Erdoğan Atabek görev yapmışlardır. Daha sonra Denizli ve çevresindeki Türkmenler yönetime hakim olmuşlardır.¹⁹ Antalya ve Kütahya arasındaki topraklara sahip olduğu düşünülen Denizli Vilayeti, (Tonuzlu) özellikle İlhanlılar zamanında büyük önem kazanmıştır. XVI. yüzyılın ilk yarısında Denizli ve çevresinde yaşayan Türkmenler belli bir birlikten uzak halde yaşamışlardır. Bu durumda Denizli ve çevresindeki idarî yapılanmanın çeşitlilik arz etmesine yol açmıştır. İrili ufaklı beyliklerin oluşmasına sebep olmuştur. Denizli merkezindeki İnançoğulları Beyliği'nden başka, Germiyançoğulları Beyliği,

¹⁶ Ergun Aybars, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, İzmir, 1994, s.108, 139-141.

^{*} Şark meselesi, 9 Ekim 1815 Viyana Kongresi'nden kalma uluslararası bir siyasî kavramdır. Bu kavram, Napolyon Bonapart'ın altüst ettiği Avrupa haritasına yeniden bir düzen vermek amacıyla toplanan bu uluslararası toplantıda, özellikle de Rus delegeleri tarafından, Osmanlı Devleti'ndeki gayr-ı müslim azınlıkların durumlarına dikkat çekmek amacıyla kullanılmıştır. Ancak, Emperyalist Avrupa Devletleri, her ne zaman kendi çıkarları söz konusu olduğunda ve bu çıkarlarını gerçekleştirmek için bir kamuoyuna ihtiyaç duyduklarında, ne zaman Haçlı zihniyeti ile hareket etme gereği ortaya çıktığında, derhal bu kavramı gündeme getirmişlerdir. Bu kavramı kullanarak, Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmak, devleti azınlıklar aracılığı ile yıkmak, Türkleri önce Balkanlar'dan, sonra Anadolu'dan atmak ve daha sonra da geldikleri Orta Asya bozkırlarına geri göndermek amacını gütmüşlerdir. Bu konuda bkz. Bayram Kodaman, “*Şark Meselesi ve Tarihi Gelişimi*”, **Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Dün- Bugün- Yarın)**, Ankara, 1992, s. 58-59. Albert Sorel, **Meseley-i Şarkıye**, (Terc. Yusuf Ziya), İstanbul, 1911, s. 6.; Cevdet Küçük, “*Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika*”, **Tarih Dergisi**, İstanbul, 1979, Sayı: 32, s. 607.; Matthew Smith Anderson, **Doğu Sorunu 1774-1923, Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, (Çev.: İdil Eser), İstanbul, 2001.

¹⁷ Tahir Kodal, **Atatürk Döneminde Denizli (1923-1938)**, Ank. Üni. Sos. Bil. Enst., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1996, s. 16-17.

^{*} Bizans İmparatorluğu'nda bir eyaletin topraklarında üstlenmiş askerî birliğe verilen addır. Bu terim 7. yüzyıldan sonra Anadolu'ya saldıran Araplara karşı tampon işlevi gören büyük askerî bölgeler için de kullanılmıştır. Thema örgütlenmesi İmparator Herakleios döneminde (610-641) başlamıştır. 7. Yüzyılda 4 tema varken, bu sayı 11. yüzyılda 38'e yükselmiştir. Bizans İmparatorluğu'ndaki bu tema yani Osmanlı Devleti'ndeki “*Timar Sistemini*” andıran bu sistemin çözülmesi imparatorluğun sonunu getiren en önemli nedenlerden biridir. Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. “*Thema*”, **Anabritannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, Cilt:29, İstanbul, 1994, s. 410.

¹⁸ Tuncer Baykara, a.g.e., s. 51.

¹⁹ Tuncer Baykara, a.g.e., s. 51.

Hamidoğulları Beyliği, Tavas Beyliği'nin Menteşeoğulları Beyliği'ne katılmasıyla Menteşeoğulları Beyliği Denizli toprakları üzerinde varolmuştur.²⁰

Denizli ve çevresi Osmanlı Devleti'nin yönetimine geçtiği yıllarda (1429), toprakları Germiyanogulları Beyliği, Menteşeoğulları Beyliği ve Hamidoğulları Beyliği'nin yönetimi altındaydı. Bu üçlü idarî durum, Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve organizasyonu ile dolaylı olarak devam etmiştir. Yani Germiyanogulları'nın yerini Anadolu Eyaleti Kütahya Paşa Sancağı, Hamidoğulları'nın yerini Hamid Sancağı, Menteşe Beyliği'nin de yerini Menteşe Sancağı almıştır.²¹ Osmanlı Devleti'nin oluşturmuş olduğu, Eyalet Sistemine dayalı bu idarî yapı XIX. yüzyıla kadar (1864-1867) devam etmiştir.

Denizli merkez kazası Osmanlı eyalet sistemi içerisinde diğer bölge merkez kazaları gibi Kütahya Paşa Sancağı'na bağlı olmuştur. Uzun yıllar boyunca Eyalet Sistemi ile idare edilmiş olan Osmanlı idarî teşkilatında, 1864 yılında değişiklikler yapılmaya başlanmıştır. 8 Kasım 1864 tarihinde uygulamaya konulan Vilayet Nizamnamesi ile Osmanlı Devleti idarî yapısı; Vilayet, Sancak (Liva), Kaza, Nahiye ve Köy olarak çeşitli birimlere ayrılmıştır.²² 1864 Vilayet Nizamnamesi uyarınca, dört tane sancağın kendisine bağlanmasıyla Aydın vilayeti oluşturulmuştur. 1884 yılında yapılan yeni bir düzenleme ile Denizli Sancağı da İzmir, Saruhan (Manisa), Aydın, Menteşe (Muğla) Sancakları'ndan sonra beşinci sancak olarak, Aydın vilayetine bağlanmıştır.²³

Denizli'nin 1884 yılında sancak merkezi olarak Aydın'a bağlanması ile aynı yıl Çal, 1888 yılında Acıpayam, 1893 yılında da idarî değişiklikle Sarayköy, Buldan ve Tavas, Denizli Sancağı(livası)'na bağlanmıştır. Bu bağlantılardan sonra Denizli Sancağı, Aydın Vilayeti'ne bağlı bir "mutasarrıflık" konumuna getirilmiştir.²⁴ Osmanlı Devleti zamanında Denizli Sancağı, tekrar idarî bir değişiklik yaşayarak 1910 yılında "bağımsız mutasarrıflık" haline getirilmiştir. Denizli Sancağı 1910-1921 yılları arasında ikinci sınıf mutasarrıflık olarak kalmış,²⁵ ve bu süre içerisinde herhangi bir idarî değişiklik yaşamamıştır.

Türk milleti Anadolu'nun hemen hemen her tarafını işgale başlayan emperyalist güçlere karşı 1919-1922 yılları arasında çok büyük bir mücadele vermiş ve kahramanlıklar göstermiştir. Mustafa Kemal'in önderliğinde düşmana karşı varoluş mücadelesi verilirken, aynı zamanda yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin temelleri de Ankara'da atılmaya çalışılmıştır. Bu amaç doğrultusunda ilk olarak 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi açılmıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi, bu tarihten sonra inisiyatifi eline alarak, yeni devletin siyasî, sosyal, idarî ve askerî bakımdan izleyeceği siyaseti, Mustafa Kemal'in istekleri doğrultusunda belirlemeye başlamıştır.²⁶ İşte bu günlerde yani 31 Mayıs 1920'te Denizli, T. B. M. M.'nin almış olduğu bir kararla, yani Tokat ve Amasya sancaklarının Sivas ilinden; Malatya sancağının Mamuretülaziz (Elazığ) ilinden ayrılmasının kararlaştırılmasıyla Aydın'dan ayrılarak bağımsız bir sancak haline getirilmiştir.²⁷ Denizli'nin bağımsız sancak haline getirildiği bu düzenlemede Çardak, Hanbat ovasındaki diğer yerleşim yerleriyle birlikte Afyon ili sınırları içerisinde ve Dinar ilçesine bağlı olarak kalmıştır.

Mustafa Kemal tarafından devletin siyasî, sosyal, idarî ve askerî bakımdan izleyeceği siyaseti öngören taktir (önerge) 13 Eylül 1920 tarihinde T.B.M.M.'ne verilmiştir. T.B.M.M.'nin 13 Eylül 1920 tarihindeki toplantısında okunan bu program, dört ay geçtikten sonra Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, yani Türk Devleti'nin ilk anayasası olarak kabul edilmiştir.²⁸ 20 Ocak 1921 tarihinde kabul edilen yeni

²⁰ Tuncer Baykara, a.g.e., s. 52.

²¹ Tuncer Baykara, a.g.e., s. 53.

²² İlber Ortaylı, **Türkiye İdarî Tarihi**, Ankara, 1979, s. 290.

²³ Necmi Ülker, "20. Yüzyılın Başında Denizli Sancağı", **Merkez Efendi Sempozyumu Bildirileri**, Denizli, 27-29 Haziran 1988, Manisa, 1989, s. 165-167.

²⁴ Necmi Ülker, a.g.m., s. 167.

²⁵ Tarhan Toker, **Denizli İli Kültür Hayatı**, Denizli 1992, s. 5.

²⁶ Hamza Eroğlu, **Türk İnkılâp Tarihi**, İstanbul, 1982, s. 276.

²⁷ **T. C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya:73-4, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No: 1.2..4.

²⁸ Hamza Eroğlu, a.g.e., s. 276.

anayasa ile T.B.M.M. Hükümeti Sancak ve Liva idarelerini ortadan kaldırmıştır.²⁹ T.B.M.M., Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci anayasasını 20 Nisan 1924 tarihinde kabul etmiştir. Bu Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 89. maddesi Türkiye'nin yeni idarî taksimatını ortaya koymuştur. Buna göre yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin idarî taksimatı için şöyle denilmektedir: “*Türkiye coğrafi vaziyet ve iktisadî münâsebet nokta-i nazarından vilâyetlere, vilâyetler kazâlara, kazâlar nahiyelere münkasemdir (ayrılmıştır), ve nahiyeler de kasaba ve köylerden tereküp eder (oluşur).*”³⁰ Böylece, Türkiye illere, iller ilçelere, ilçeler nahiyelere (kasabalara), kasabalar da köylere ayrılmıştır. Buna göre idarî taksimatın en küçük birimini köyler oluşturmuştur.

Denizli’de bu kanun çerçevesinde idarî taksimatıyla ilgili olan eksikliklerini büyük ölçüde 1924 yılında tamamlamıştır. Gerek nüfus sayımları ve gerekse coğrafi konumları nedeniyle, önceki yıllardan itibaren, Denizli ile irtibatlı olan yerleşim yerleri, öncelikli olarak Denizli’nin idarî birimlerini meydana getirmişlerdir.³¹ Bu oluşum sürecinden sonra Denizli’de, merkez ilçeyle birlikte altı tane ilçe ortaya çıkmıştır. Bunlar; başta merkez ilçe olmak üzere, Acıpayam ilçesi, Buldan ilçesi, Çal ilçesi, Sarayköy ilçesi ve Tavas (Davas) ilçesidir. Ayrıca 15 Nisan 1925’te yapılan yeni bir değişiklikle Çivril ilçesi ve onun Homa, Işıklı nahiyeleri ile yaklaşık 45 köyü Denizli’ye bağlanmıştır.³² İşte yukarıda saymış olduğumuz, yani coğrafi, sosyal ve kültürel nedenlerden dolayı, Çardak da belli bir süre sonra Denizli’ye bağlanacaktır.

Çardak, idarî olarak Afyon’a bağlı olmakla birlikte, ekonomik, ticarî, sağlık, sosyal ve kültürel yönlerden Denizli ile sürekli ilişki içerisinde olmuştur. Bu nedenle, Çardak’ta bulunan yerel yöneticilerin önderliğinde Çardaklılar, Çardak’ın Afyon’un Dinar İlçesi’nden ayrılarak Denizli’ye bağlanması için girişimlerde bulunmuşlardır. Bu nedenle Çardak, Bozkurt, Avdan (Mahmudiye veya Hamidiye), Tutluca, Başçeşme, Moran, Gemiş ve Orta Mahalle köyleri temsilcileri hem Denizli, hem de Afyon valilikleri ne baş vuruda bulunarak yukarıdaki sekiz köy ve bunlara bağlı olan mahalleriyle birlikte Denizli Merkez İlçesi’nin Honaz Nahiyesi’ne bağlanmak istediklerini resmen bildirmişlerdir. Bu resmî başvurularında “*Afyon Vilayeti Dinar Kazasına bağlı Çardak, Bozkurt, Avdan (Mahmudiye veya Hamidiye), Tutluca, Başçeşme, Moran, Gemiş ve Orta Mahalle köyleri; 1733 rakımlı Maymun ve 1800 rakımlı Beloluk dağları ve Acıgöl ile Dinar’dan tabiatan ayrılmıştır. Bu köyler Denizli’ye 42-57, Dinar’a ise 56-67, Afyon’a 180 klm. uzakta bulunmaktadırlar, Afyon’a kış mevsiminde yalnız tren yolu ile bağlı olmalarına mukabil Denizli’ye yaz, kış demir ve karayolu ile bağlı oldukları gibi kısa ve emin bir halde Menderes vadisinden muntazam araba yolu ile de bağlı bulunmakta ve bu itibarla iktisadî ilgileri de temamlı Denizli’ye müteveccih (yönelik) bulunmaktadır. Hususî Muhasebece idare edilen Denizli Hastanesi’nin yakın olan bu köylerin hastalarını kabul edememesi sıhhi bakımdan ayrıca mahzur teşkil etmekte ve halka ıztırap vermektedir.*”³³ denilerek, Çardak’ın Denizli’ye bağlanma gerekçelerini ortaya koymuşlardır.

Çardak ve diğer köylerin bu başvuruları, Afyon ve Denizli valiliklerinin hem idare heyetlerinde, hem de genel il meclislerinde görüşülmüş, yukarıdaki nedenler geçerli görülmüş ve adı geçen bu köylerin Denizli’ye bağlanması kararlaştırılmıştır. Bu durumu resmi yazı ile Dahiliye Vekaleti (İçişleri Bakanlığı)’ne bildirmişlerdir.

İçişleri Bakanlığı’nın konuyu incelemesi ve yukarıdaki gerekçeleri haklı bulması üzerine bağlanma isteği yerinde görülmüş ve işlemler 4025 sayılı kanunun (d) fıkrasına uygun bulunmuştur. Konunun İçişleri Bakanlığı’nda karara bağlanmasından sonra Çardak’ın Honaz Nahiyesi’ne bağlanması hakkındaki İçişleri Bakanı Hilmi Uzan imzasıyla 12. 12 1944 tarihinde bir kararname hazırlanmıştır. Kararname iki maddeden oluşmuştur. Birinci maddesinde, “*Afyon Vilayeti’nin Dinar Kazası’na bağlı Çardak, Gemiş, Bozkurt, Moran, Başçeşme, Tutluca, Avdan ve Orta Mahalle köyleriyle bu köylere bağlı mahalleler Denizli Vilayeti Merkez Kazası’nın Honaz Nahiyesi’ne*

²⁹ Suna Kili-A.Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri.**, Ankara, 1985, s. 91-93.

³⁰ J. Deny, “*Sancak Maddesi*”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: X, İstanbul, 1993, s. 189.

³¹ Tahir Kodal, a.g.t., s.51.

³² T. C. D. V., **Cumhuriyetin 15. Yıl Dönümünde Denizli**, Denizli, 1938, s. 14.

³³ **T. C. B. C. A.**, Fon Kodu: 30/11/ Belge No: 172/ 36/3

*bağlanmıştır*³⁴ denilerek, Çardaklıların bu isteğinin kabul edildiği kesin bir ifadeyle ortaya konulmuştur.

Hazırlanan bu kararname Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun imzasına sunulmuştur. Sükrü Saraçoğlu da bu kararnameyi aynı gün imzalayarak, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün onayına göndermiştir. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü kararnameyi kısa bir süre sonra yani 15 I. Kanun (Aralık) 1944'te onaylayarak Başbakanlığa geri göndermiştir.³⁵ Böylece tüm Çardaklıların özlemini çektikleri Denizli'ye bağlanma isteği gerçekleşmiştir.

B- ÇARDAK'IN İLÇE HALİNE GELMESİ

Çardak etrafındaki köylerle birlikte Honaz Nahiyesi'ne bağlandıktan sonra belli bir süre buraya bağlı kalmıştır. Daha sonra ise Hanbat Ovası'ndaki yerleşim yerleri içerisinde merkezî konumda bulunan Bozkurt Nahiyesi'ne bağlanmıştır. Ancak, Çardak köyü belli bir süre sonra konumu itibarıyla Bozkurt Nahiyesi'nden daha büyük ve önemli hale gelmiştir. Bu büyüme ve gelişme belli bir süre sonra da Çardak'ın ilçe haline gelmesini sağlayacaktır.

Çardak'ın ilçe haline gelmesi Türkiye'de çok partili hayata geçişten ve Demokrat Parti'nin iktidara gelmesinden sonra gündeme gelmiştir. İktidardaki Adnan Menderes Hükümeti, "*Hükümet hizmetlerinin halka daha faydalı olabilmesi ve bu hizmetlerin halkımızın yanına ve yanına götürülmesi gibi ulvî (yüce) bir gayeye matuf*"³⁶ bir kanun teklifi hazırlatmıştır. İçişleri Bakanlığı'nın hazırlanmış olduğu bu kanun teklifi "*Yeniden 64 kaza kurulması ve İzmir vilâyetine bağlı Kuşadası kazasının Aydın vilâyetine bağlanması hakkında kanun layihası*" şeklindedir ve Çardak da kurulması düşünülen altmış dört ilçe içerisinde yer almıştır. Hazırlanan teklif önce 24 Mayıs 1957'de Bakanlar Kurulu'nda kabul edilmiş. Ardından Başbakan Adnan Menderes imzasıyla 25 Mayıs 1957'de T. B. M. M. Başkanlığı'na sunulmuştur. Teklif T. B. M. M. İçişleri ve Bütçe Komisyonları'nda görüşülerek 28 Mayıs 1957'de kabul edilerek T. B. M. M. Başkanlığı'na geri gönderilmiştir.³⁷

Kanun Teklifi T. B. M. M.'inde 19 Haziran 1957'de görüşülmüş ve Çardak'ın niçin ilçe haline getirileceği milletvekillerine açıklanmıştır. Buna gerekçe olarak ilk önce; "*Denizli vilâyetinin merkez kazasının Bozkurt Nahiyesi 'ne bağlı 1142 nüfuslu olan Çardak köyünde halen Toprak Mahsülleri Ofisi ve ambarları ile , inhisarlar, PTT şubeleri jandarma karakolu ve asfalt pisti, bir askerî hava alanı olup, Çardak köyü bu bölge köylerinin istasyonu olmakla beraber Yeşilova ve Tefenni kazaları köylerinin transit merkezi vaziyetinde olduğundan mahsulâtlarını bu istasyondan ihraç etmekte ve bu suretle ekonomik bir varlık göstermektedir.*"³⁸ denilerek, Çardak'ın diğer köylere oranla daha fazla gelişmiş olması, konumu nedeniyle sivil ve askerî devlet yatırımlarının buraya yapılmış olması, ticaret hayatının canlı ve merkezi konumunda olması gösterilmiştir.

İkinci neden olarak; "*Bölge köyleri vilâyet merkezine 35-75 km. uzakta olmalarına karşı Çardak merkezine 5-30 km. mesafede bulunmaktadırlar.*"³⁹ denilerek, bulunduğu köyler ile ulaşımın hem yakın, hem de kolay olması ortaya konulmuştur.

Üçüncü etken olarak; "*Çardak'ın tathî bir sathı mail üzerinde kurulu ve tazyikli su tesisâtına sahip bulunması ve kanalizasyona müsait bir kuruluşta bulunması*"⁴⁰ yani şehirleşmeye uygun olması ifade edilmiştir.

³⁴ T. C. B. C. A., Fon Kodu: 30/11/ Belge No: 172/ 36/3

³⁵ T. C. B. C. A., Fon Kodu: 30/11/ Belge No: 172/ 36/3

³⁶ T. B. M. M. Zabıt Ceridesi, Cilt: 20, Ankara, 1957, s. 19-20.

³⁷ a. g. e., s. 47.

³⁸ a. g. e., s. 20.

³⁹ a. g. e., s. 20.

⁴⁰ a. g. e., s. 20.

Dördüncü neden olarak; “İstikbalde Denizli’nin hava istasyonu vazifesini de görebilecek üstün vasıfları taşıması”, yani Çardak’ın hem yurt içi, hem de yurt dışı hava taşımacılığı yükünü ve görevini üstlenecek olması gösterilmiştir.

Son neden ise; “Halkın bu hareketlerini daha yakından takip ve kontrol etmek...”⁴¹ olarak ifade edilmiş ve bu nedenlerden dolayı Çardak’ın ilçe yapılması gerektiği ortaya konulmuştur.

T. B. M. M.’inde yapılan görüşmelerden sonra hükümetin altmış dört yerleşim yerini ilçe yapılması teklifi, görüşmeler sırasında yapılan yeni eklemeler ile yetmiş sekiz yerin ilçe yapılması kararlaştırılmış, kanun “Yeniden 78 kaza kurulması ve İzmir Vilayeti’ne bağlı Kuşadası kazasının Aydın vilâyetine bağlanması...” şeklinde 19 Haziran 1957’de kabul edilmiş ve 27 Haziran 1957’de Resmi gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.⁴²

Bu kanunun birinci maddesi kurulacak olan yetmiş sekiz ilçenin 1 Nisan 1958-1 Nisan 1960 yılları arasında kurulmasını karara bağlamış, hangilerinin ne zaman veya hangi zamana kadar kurulmasına açıklık getirmiştir. Buna göre Çardak ilk ilçe olacak yerleri gösteren 1/A cetvelinde yer almış ve 1 Nisan 1958 tarihinde kurulması kararlaştırılmıştır.⁴³ Bu nedenle Çardak’ın bu tarihte ilçe haline geldiğini söyleyebiliriz.

Bu kanun gereği olarak, Denizli Merkez İlçesi’nin Honaz Nahiye’sinden Sapaca, Çal İlçesi’nin Baklan Nahiyesi’nden Hamidiye, Hayrettin ve Mecidiye köyleri alınmak suretiyle Çardak Köyü aşağıda adları yazılı olan köyleri içine alan 12 615 toplam nüfuslu bir ilçe olarak 1 Nisan 1958’de kurulmuştur.⁴⁴

ÇARDAK	
Merkez Nahiyesi ve Bağlı Köyler	Bozkurt Nahiyesi ve Bağlı Köyler
Ayvaz	Bozkurt (Nahiye Merkezi) (Kasaba)
Çatlı	Avdan
Gemiş	Başçeşme
Gölcük	Beylerli
	Cumalı
	Çambaşı
	İnceler (Kasaba)
	İncelertekkesi
	Moran
	Sazköy
	Söğütköy
	Tutluca
	Sapaca
	Hamdiye (Hamidiye)
	Hayrettin
	Mecidiye

Tablo:1⁴⁵

Bu tablodan da anlaşıldığı üzere ilçe haline getirildiğinde Çardak’ın, 1 nahiyesi, 2 kasabası, 18 köyü vardır. O tarihte dahi bazı ilçeleri göz önüne aldığımızda idarî açıdan Çardak’ın küçük ama, yukarıdaki nedenlerden dolayı geleceğinden ümitli olunan bir ilçe olarak kurulduğunu söylemek mümkündür.

⁴¹ a. g. e., s. 20.

⁴² T. B. M. M. Kavanin Mecmuası, Devre:X, İctima: 3, Cilt:39, Ankara,1957, s. 117.

⁴³ a. g. e., s. 1117., İçişleri Bak. İller İda. Gen. Nüd., **Mülki İdare Bölümleri**, Ankara, 1968, s. 26.

⁴⁴ a. g. e., s. 1150.

⁴⁵ a. g. e., s. 1150.; **Düster**, Üçüncü Tertip, Cilt: 38, II. Kısım, Ankara, 1957, s.1611-1612.

SONUÇ

Büyük Menderes Vadisi'ni takip eden tarihî yol güzergahında olan ve coğrafi konumu itibariyle önemli bir yer işgal eden Çardak'ın Afyon'un Dinar İlçesi'nden ayrılarak Denizli'ye bağlanması son derece isabetli bir karar olarak söylenebilir. Bu durum anayasamızda yer aldığı şekliyle sosyal devlet olmanın bir gereği olarak bireylere iyi hizmet verilmesi, devlet-vatandaş ilişkileri açısından sonsuz yararlar sağlamıştır. Yine aynı şekilde, bu anlayış içerisinde bu hizmetlerin daha iyi ve etkin bir şekilde halka sunulması amacıyla idarî sistemde değişiklik yapılarak, Çardak'ın ilçe haline getirilmesi de buranın sosyal, kültürel, ekonomik ve ticari açıdan sıçrama yapmasını sağlamıştır. Ancak, Çardak'ın ilçe olması için ileri sürülen gerekçelerin tam anlamıyla gerçekleştiğini söylemek bugün için mümkün değildir. Çünkü; Denizli şehir merkezi özellikle Özal Hükümeti'nin takip etmiş olduğu serbest piyasa ekonomisi sonrasında tekstil sektöründe sıçrama yapmış, hem Denizli'nin ilçeleri, hem de tüm Türkiye için çekim gücü oluşturmuştur. Bu nedenle, Çardak'ta yaşayanlar yakın olması nedeniyle iş, eğitim v.b. nedeniyle Denizli'ye gitmişlerdir. Bunun için Çardak düşünülen büyüklüğe ve gelişmişliğe bir türlü ulaşamamıştır. Fakat, bu fırsat kaçmış değildir. Çardak, bu duruma ulaşabilme sansına ve kapasitesine hâlâ sahiptir. Burada bulunan hava limanı ve organize sanayi, Türkiye'nin ekonomik büyümesine paralel olarak, canlanma ve gelişme imkanını her zaman için elinde tutmaktadır.

KAYNAKÇA

- “Denizli”, **Türkiye İller Ansiklopedisi**, Cilt:I, Milliyet Yayınları, İstanbul, 2005
- “Thema”, **Anabritannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, Cilt:29, Ana Yayıncılık, İstanbul, 1994.
- ANDERSON, Matthew Smith, **Doğu Sorunu 1774-1923, Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, (Çev.:İdil Eser), İstanbul, 2001.
- AYBARS, Ergun, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, İzmir, 1994.
- BAYKARA, Tuncer, **Denizli Tarihi (1070-1429)**, II. Kısım, İstanbul, 1969.
- Çardak Şoförler, Esnaf ve Küçük Sanatkarlar Odası, **Çardak Çevre Rehberi**, Çardak, 1996.
- DENY, J., “*Sancağ Maddesi*”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: X, İstanbul, 1993.
- Düster**, Üçüncü Tertip, Cilt:38, II. Kısım, Ankara, 1957.
- EROĞLU, Hamza, **Türk İnkılâp Tarihi**, İstanbul, 1982.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, Ankara, 1991.
- İçişleri Bak. İller İda. Gen. Nüd., **Mülkî İdare Bölümleri**, Ankara, 1968.
- KİLİ, Suna-A.Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri**, Ankara, 1985.
- KODAL, Tahir, **Atatürk Döneminde Denizli (1923-1938)**, Ank. Üni. Sos. Bil. Enst., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1996.
- KODAMAN, Bayram, “*Şark Meselesi ve Tarihi Gelişimi*”, **Tarihî Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Dün- Bugün-Yarın)**, Ankara, 1992.
- KÜÇÜK, Cevdet, “*Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika*”, **Tarih Dergisi**, Sayı:32, İstanbul, 1979.
- MERÇİL, Erdoğan, **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, Ankara, 1993.
- ORTAYLI, İlber, **Türkiye İdarî Tarihi**, Ankara, 1979.
- ŞAKİR, Kemal, **Denizli Tarihi**, İstanbul, 1927.
- SOREL, Albert, **Meseley-i Şarkıyye**, (Terc. Yusuf Ziya), İstanbul, 1911.
- T. B. M. M. Kavanin Mecmuası**, Devre:X, İctima:3, Cilt:39, Ankara, 1957.
- T. B. M. M. Zabıt Ceridesi**, Cilt:20, Ankara, 1957.
- T. C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya:73-4, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No: 1.2..4, Fon Kodu: 30/11/ Belge No:172/ 36/3
- T. C. D. V., **Cumhuriyetin 15. Yıl Dönümünde Denizli**, Denizli, 1938.
- TOKER, Tarhan, **Denizli İli Kültür Hayatı**, Denizli, 1992.
- ÜLKER, Necmi, “*20. Yüzyılın Başında Denizli Sancağı*”, **Merkez Efendi Sempozyumu Bildirileri**, Denizli, 27-29 Haziran 1988, Manisa, 1989.
- VARLIK, M. Çetin, **Germiyan Oğulları Tarihi (1300-1429)**, Ankara, 1974.
- WITTEK, Paul, **Osmanlı Devletinin Doğuşu ve Oğuz Beyleri**, (Çev. Fahriye Arık), İstanbul, 1947.